

Koninkrijk der Nederlanden

Het Zwitserse start-up ecosysteem

Signaleren van kansen voor Nederland

Het Zwitserse start-up ecosysteem

Signaleren van kansen voor Nederland

Colofon

In opdracht van	Ambassade van het koninkrijk der Nederlanden in Bern, Zwitserland	
Auteur	Layla Menge	Stagiair economische afdeling
Supervisie	K.T. Smit-Sibinga Saskia Harthoorn Anita van Rozen	Hoofd economische afdeling Senior medewerker economische afdeling Senior medewerker economische afdeling
Contact	ben-ea@minbuza.nl	
Datum	maart 2017	

Contents

Colofon	1
Introductie	3
Samenvatting en highlights.....	4
1. Inleiding Zwitserland.....	6
2. Innovatie, onderzoek en ontwikkeling.....	9
3. Het start-up ecosysteem in Zwitserland	11
Algemeen	11
Sectoren en Regio's.....	13
Invloed van de overheid	17
Invloed van andere partijen	18
4. Kansen voor Nederland.....	20
Voordelen van het Zwitserse ecosysteem.....	20
Samenwerkingsmogelijkheden	20
Kansrijke sectoren	21
5. Zakendoen en ondernemen in Zwitserland	26
Uitdagingen van de Zwitserse markt.....	26
Business Etiquette.....	26
Ondersteuningsmogelijkheden voor (internationale) start-ups	288
Conclusie	29
Appendices	30
Appendix A: Afkortingen en definities	30
Appendix B: Start-up organisaties, evenementen en ondersteuning	31
Appendix C: Lijst met financieringsmogelijkheden	35
Appendix D: Leestips.....	37
Appendix E: Websites met informatie over zakendoen in Zwitserland.....	37
Appendix F: Met dank aan	38
Bibliografie.....	39

Introductie

Start-ups spelen een steeds belangrijkere en grotere rol in de wereldeconomie. Naast economische groei creëren start-ups veel werkgelegenheid. Een groot aantal organisaties, bedrijven en overheden stimuleren start-ups actief en proberen hun start-ups en start-up hubs wereldwijd op de kaart te zetten. Naast de bekende en succesvolle start-up hubs als Silicon Valley, New York en Londen ontwikkelen andere locaties zich als interessante speler.

In Zwitserland wordt door de overheid, financiers, bedrijven en andere organisaties veel aandacht besteed aan start-ups. Er zijn meer dan 150 initiatieven die als doel hebben het Zwitserse start-up ecosysteem te verbeteren en Zwitserland als start-up 'hotspot' te positioneren.

Zwitsers erkennen dat ze, net als de rest van Europa, achter lopen op de Verenigde Staten, maar zijn tegelijkertijd zeer optimistisch over het Zwitserse start-up ecosysteem. Zwitsers zijn zeer innovatief, hebben een hoge focus op kwaliteit, beschikken over veel (technische) kennis en talent en zijn internationaalgeoriënteerd.

Doel rapport

Dit rapport stelt zich ten doel om beleidsmakers en ondernemers te informeren over de Zwitserse start-up markt, en om zo mogelijke kansen voor Nederland te signaleren. Het onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden in Bern.

Opbouw rapport

Om het Zwitserse start-up ecosysteem beter te begrijpen begint het rapport met een introductie van Zwitserland. Vervolgens wordt er dieper ingegaan op de Zwitserse start-up markt en worden de verschillen ten opzichte van Nederland en opvallende aspecten van de Zwitserse markt belicht. Tot slot worden de mogelijke kansen en kansrijke sectoren voor Nederland gepresenteerd.

Definitie van start-up

Er bestaat geen universele definitie of omschrijving van een start-up. Het is daarom erg moeilijk om de term start-up te definiëren en een verschil te maken tussen een jonge onderneming en een start-up. Start-ups worden vaak omschreven als innovatief, inventief, vernieuwend, technologisch, met een potentie om (snel) te kunnen groeien en de ambitie om de (business) status quo te veranderen.ⁱ

In dit rapport wordt de meest gebruikte Zwitserse definitie van start-up gehanteerd. Dit betekent dat een onderneming van maximaal vijf jaar oud en met een technologisch of innovatief aspect wordt beschouwd als start-up.ⁱⁱ

Definitie van ecosysteem

Een start-up ecosysteem is het systeem van alle factoren die van invloed zijn op start-ups. Naast de politieke en economische situatie in een land zijn dit factoren zoals de beschikbaarheid van kapitaal en financiers, van talent, kennis en goed opgeleide werknemers, (onderzoeks-) faciliteiten, ondersteuningsprogramma's en de invloed van de overheid. Maar ook de samenwerking tussen bedrijven, overheid en innovatie- en onderzoek clusters is van belang. Met andere woorden, het gaat om het geheel van startups en met startups verbonden activiteiten in een bepaald gebied in hun onderlinge wisselwerking.ⁱⁱⁱ

Samenvatting en highlights

- Zwitserland wordt gekenmerkt door politieke en economische stabiliteit, een focus op innovatie en technologie, een excellent onderwijs systeem, het aantrekken en stimuleren van talent, een centrale geografische ligging, een focus op kwaliteit en sociale zekerheid en goede infrastructuur.
- Zwitserland staat op nummer 1 in de Global Talent Competitiveness Index, de Global Innovation Index en de Global Competitiveness Index.
- Er worden in Zwitserland 12.000 start-ups per jaar opgericht (waarvan ca. 300 high technology start-ups)
- Over het algemeen zijn Zwitserse ondernemers hoogopgeleid en zijn er relatief veel ondernemers in de leeftijdscategorie 55+.
- De vijf sectoren waarin de meeste Zwitserse start-ups actief zijn:
  1. ICT
  2. Life Science
  3. Consulting & Service
  4. Engineering
  5. Consumer Products
- De drie belangrijkste start-up hubs van Zwitserland zijn:
  1. Zürich
  2. Lausanne
  3. Bazel
- Zürich staat op de vierde plaats in de ranking 'most attractive high technology start-up hubs in Europe'.
- Investerings in start-ups: 676 miljoen CHF (2015)
- De belangrijkste financieringsbronnen in Zwitserland zijn: Venture Capital, eigen vermogen, Business Angels en uniek voor Zwitserland: stichtingen.
- De Zwitserse universiteiten, banken en vestigingen van (multinationale) ondernemingen spelen een rol in het Zwitserse start-up ecosysteem. Er is een hoge mate van samenwerking tussen wetenschap, bedrijfsleven en overheid.
- Global Entrepreneurship Index 2017:
Zwitserland plaats 2, Nederland plaats 10

- Sterke punten van het Zwitserse ecosysteem: product innovatie, aanwezigheid van kapitaal, groei mogelijkheden, technologische producten.
- Uitdagingen van het Zwitserse ecosysteem: kleine markt, hoog prijsniveau, het ontbreken van een “ondernemerscultuur” (dwz: ondernemerscultuur relatief risicomijdend), ondernemerschaps- en netwerkvaardigheden.
- Door de verschillen tussen Nederlanders en Zwitsers kunnen beide landen elkaar goed aanvullen en zijn er goede mogelijkheden voor samenwerking tussen Nederland en Zwitserland:
  - Zwitsers zijn precies en gericht op kwaliteit, innovatief m.b.t. het ontwikkelen van nieuwe producten en technologie.
  - Nederlanders beschikken over goede ondernemersvaardigheden (in het algemeen hogere risicobereidheid) en netwerk skills, en zijn goed in het signaleren van kansen.
- De Zwitserse overheid is liberaal en ondersteunt start-ups vooral door het CTI-label (een speciaal kwaliteitslabel voor start-ups) en versoepelde regelgeving voor start-ups. Deze relatief eenvoudige maatregelen stimuleren het Zwitserse ecosysteem voor start-ups.
- De goede samenwerking en informatietransfer tussen de academische wereld en de private sector in Zwitserland verhogen de commerciële waarde van wetenschappelijk onderzoek en stimuleren technologie en innovatie.
- De meest kansrijke sectoren in het Zwitserse start-up ecosysteem zijn:
  - FinTech
  - Life Science & Technology
  - Social Entrepreneurship
  - CleanTech & Energie.

1. Inleiding Zwitserland

Kenmerken

In veel opzichten zijn er overeenkomsten tussen Zwitserland en Nederland. Beide landen zijn relatief welvarend, innovatief, internationaal georiënteerd en beschikken over een uitstekend onderwijssysteem. Zwitserland en Nederland delen veel normen, waarden en opvattingen. Dat is bijvoorbeeld te merken in de internationale politiek waar Zwitserland en Nederland vaak hetzelfde beleid voeren en nauw samenwerken in internationale fora zoals de Verenigde Naties. Op zakelijk gebied weten veel Zwitserse en Nederlandse partners elkaar te vinden en is de samenwerking doorgaans succesvol.

De Zwitserse markt is met ca. 8 miljoen inwoners relatief klein. Maar vanwege de politieke stabiliteit en hoge koopkracht is de Zwitserse markt een zeer aantrekkelijke markt, die vaak gebruikt wordt als testmarkt. Zwitserland heeft een open economie, een zeer goede infrastructuur, een centrale ligging in Europa (ondanks het feit dat het geen EU-lid is) en daarnaast een concurrerend belastingklimaat.

Zwitserland is opgedeeld in 26 kantons die veel eigen zeggenschap hebben. Tussen de 26 kantons zijn er relatief grote (beleidsmatige) verschillen. Sinds de officiële oprichting van de bondsstaat Zwitserland in 1848 is Bern 'de facto' hoofdstad. Daarnaast heeft Zwitserland nog drie belangrijke steden Zürich, Genève en Bazel (die overigens groter zijn dan Bern).

Cultuur

Omdat een kwart van de Zwitserse inwoners niet in Zwitserland geboren is, er vier officiële talen gesproken worden en er aanzienlijke verschillen zijn tussen de 26 kantons is Zwitserland een relatief divers land.

De innovatie en solidariteit van de Zwitsers kan verklaard worden vanuit een historisch oogpunt. Omdat Zwitserland zelf nooit grondstoffen heeft gehad moesten de Zwitsers vindingrijk zijn in het vinden van oplossingen. Daarnaast spelen solidariteit en betrokkenheid nog steeds een belangrijke rol in Zwitserland.

Zwitsers zijn doorgaans risicomijdend en hebben een voorkeur voor zekerheid en stabiliteit. Zwitsers hechten veel waarde aan details en ze hebben een voorkeur voor producten met het Swiss-label, dat een hoge kwaliteit garandeert. Voor producten met goede kwaliteit of een 'goed verhaal' zoals eerlijk, ecologisch of duurzaam is de Zwitser over het algemeen bereid (en veelal in staat) om meer te betalen.

Binnenland

Het Zwitserse politieke systeem is uniek omdat het gebaseerd is op federalisme en betrokkenheid van burgers door een vorm van directe democratie. Door de hoge mate van autonomie van de 26 kantons kunnen de regels en wetgeving verschillen per kanton. Burgers hebben relatief veel invloed en inspraak op de regionale en nationale overheid door middel van referenda die vier keer per jaar gehouden worden. Zwitsers kunnen zelf initiatieven aandragen waarover gestemd kan worden, het zogeheten "volksinitiatief". Als een meerderheid van de stemmen het initiatief steunt, dan heeft de overheid drie jaar de tijd om het initiatief te implementeren.

De Zwitserse overheid wordt gezien als zeer efficiënt en transparant. De rol van de overheid is vooral gericht op het creëren van aantrekkelijke randvoorwaarden en een gunstig belastingklimaat. Dit doet de overheid door o.a. het verlenen van belastingvoordelen, het vereenvoudigen van de administratieve regelgeving, de ontwikkeling van e-government,

innovatie en de verbetering van financiering en markttoegang. Ook is er extra aandacht voor startende ondernemers.

Buitenland

Zwitserland wordt gekenmerkt door neutraliteit, in zowel de eerste als tweede wereldoorlog was Zwitserland neutraal. Ondanks de centrale ligging in Europa is Zwitserland geen lid van de Europese Unie. Toch is de relatie tussen Zwitserland en de EU voor beide partijen van groot belang. Zwitserland is een van de belangrijkste handelspartners voor de EU en omgekeerd. Er is een vrijhandelsverdrag tussen Zwitserland en de EU en het is onder het Verdrag Vrij Verkeer van Personen mogelijk voor EU burgers zich te vestigen in Zwitserland. Als gevolg van een referendum van 2014 over beperking van de "massa immigratie" naar Zwitserland staat het Vrij Verkeer van Personen echter op dit moment onder politieke druk. De Zwitserse overheid staat ook onder druk de eigen arbeidsmarkt te beschermen, wat bijvoorbeeld heeft geresulteerd in zogenaamde "flankerende maatregelen", beschermende (protectionistische) regels die buitenlandse bedrijven bijvoorbeeld tegenkomen bij het tijdelijk uitzenden van personeel naar Zwitserland.

Daarnaast kent Zwitserland veel internationale verdragen om het betalen van dubbele belasting te voorkomen.

Economie

Nummers & Rankingen^{iv}	Zwitserland	Nederland
Aantal inwoners(2016)	8,3 milj.	17,0 milj.
Inwoners geboren in het buitenland (2013) (OECD)	28,3%	11,6%
Levensverwachting (2016)	83.25	81.75
BNP 2015 (worldbank current \$)	664.738 bilj.	752.547 bilj.
BNP per hoofd in \$ (2015) (worldbank current \$)	80.215\$	44.433\$
Koopkrachtpariteit per hoofd (2015) (world bank current \$)	60.535\$	48.459\$
Overheidsuitgaven % GDP (2015)	33,9%	45,1%
R&D uitgaven van de overheid	0,02% (2012)	0,23 (2014)
BNP uitgaven aan R&D	2,97% (2012)	1,97% (2014)
Vroege school verlaters (2015)	5,1%	8,2%
Tertiaire educatie (2015)	51,4%	46,3%
Werkgelegenheidsgraad (2015)	82,8%	76,4%
Patent aanvragen EPO (2014)	397.84	205.23
Aantal patenten per miljoen inwoners (2012)	109	50
Internationale Rankingen		
Global Entrepreneurship Index 2017	2	10
Global Innovation Index 2016 (WIPO)	1	9
Global Innovation Quotient (Bloomberg)	16	20
Global Competitiveness Index 2015-2016	1	17
Global Talent Competitiveness Index 2015-2016	1	12
Doing Business Index 2014	26	28
Economic Freedom Index 2014	5	17
Per capita wealthiest country (Allianz)	1	9

Zwitserland heeft ongeveer de helft van het aantal inwoners dat Nederland heeft, maar het totale Bruto Nationaal Product (BNP) is slechts 12% lager^v. De Zwitserse economie is zeer stabiel en de koopkracht is een van de hoogste ter wereld. Volgens een ranking van Allianz zijn de Zwitserse huishoudens de meest welvarende ter wereld.

Al zeven jaar op rij is Zwitserland het meest competitieve land ter wereld. Deze index geeft

de concurrentiepositie van een land weer en geeft inzicht in de drijfveren van de productiviteit en welvaart. Zwitserland staat o.a. op nummer één vanwege de zeer goede onderzoeksinstituten, de goede samenwerking en informatieoverdracht tussen de academische wereld en de private sector, het uitstekende onderwijs en het aantrekken en stimuleren van talent, de efficiënte arbeidsmarkt door samenwerking tussen werkgevers en werknemers, de efficiënte en transparante overheid, de goede infrastructuur en de goed ontwikkelde financiële markten en stabiele economie.

Financiële sector

De financiële sector is sterk ontwikkeld en van groot belang voor Zwitserland, in 2014 zorgde de sector voor 10,2% van het BNP.^{vi} Er zijn twee (internationaal) belangrijke financiële centra in Zwitserland: Genève en Zürich. De twee belangrijkste Zwitserse banken zijn UBS en Credit Suisse.

Zwitserland stond lang bekend om het bankgeheim, dit betekende dat banken de privacy van rekeninghouders beschermden en geen gegevens uitwisselden met de overheid of andere banken. Door internationale druk heeft Zwitserland de afgelopen jaren concessies gedaan met betrekking tot het bankgeheim. Het is, vooral voor internationale spaarders uit de EU en de Verenigde Staten, vrijwel onmogelijk geworden om een Zwitserse rekening geheim te houden en dus belasting te ontduiken.

Economische clusters

Zwitserland heeft een aantal economische regio's. Deze clusters zijn belangrijk voor start-ups omdat verschillende belangrijke factoren samen komen in een cluster en elkaar stimuleren en versterken. De belangrijkste regio's zijn:

- Bazel met een focus op life science (zoals farmacie en medische technologie);
- Bern waar de federale overheid is gevestigd en het parlement;
- Genève met een sterke financiële sector en de hoofdkantoren van internationale organisaties (o.a. VN-instellingen);
- Lausanne met een focus op technische innovatie;
- Zürich als financiële centrum waar veel (grote en internationale) bedrijven gevestigd zijn.

Handel met Nederland

Zwitserland is een belangrijke handelspartner van Nederland. In 2015 importeerde Nederland voor 2,3 miljard Euro vanuit Zwitserland en exporteerde Nederland voor 5,7 miljard Euro naar Zwitserland.^{vii}

Nederland exporteert veel machinerieën, chemicaliën, brandstoffen en voedingsmiddelen. De belangrijkste export producten voor Zwitserland zijn chemicaliën, gereedschap, horloges, uurwerken, juwelen, machines en elektronica.^{viii}

2. Innovatie, onderzoek en ontwikkeling

Innovatie en competitiviteit

Zwitserland staat al een aantal jaar op nummer 1 in de Global Innovation Index, dit betekent dat Zwitserland volgens deze index het meest innovatieve land ter wereld is. Zwitserland staat op de eerste plek door de hoge uitgaven aan R&D en het hoge aantal patenten per capita wat o.a. komt door de aanwezigheid van de farmaceutische industrie. Dit bevordert de internationale positie voor Zwitserse ondernemers en wetenschappers^{ix}. Daarnaast is Zwitserland het meest competitieve land als het gaat om talent. Het onderwijs systeem, waaronder de zeer goede universiteiten en hoge scholen, behoort tot een van de beste ter wereld. De Global Talent Index prijst Zwitserland om de manier van het ontwikkelen, aantrekken en behoud van talent.

Samenwerkingsverbanden

In Zwitserland vindt veel informatieoverdracht en goede samenwerking tussen de academische wereld en de private sector plaats. Dit verbetert het niveau van onderzoek en onderwijs en draagt bij aan de internationale positie en reputatie van Zwitserland. Daarnaast is er door de uitwisseling van informatie een beter zicht op de marktvraag naar technologie, innovatie en ontwikkeling waardoor dit beter op elkaar afgestemd kan worden. Het belangrijkste voorbeeld van deze samenwerking is het Eidgenössische Technische Hochschule (ETH) domein. Een ander voorbeeld van de uitstekende samenwerking is Unitectra dat zich richt op de technologie transfer tussen de universiteiten van Bazel, Bern en Zürich.^x

ETH Domein

De belangrijkste (technische) universiteiten en onderzoeksinstituten zijn verbonden in het ETH-domein dat onder toezicht staat van het ETH bestuur. Het ETH domein bestaat uit de twee technische federale universiteiten Eidgenössische Technische Hochschule Zürich (ETHZ) en de École polytechnique fédérale de Lausanne (EPFL) en vier hoogwaardige onderzoeksinstituten.^{xi}

Strategische planning ETH-domein voor de periode 2017-2020 voor behoud internationale concurrentiepositie op gebied van wetenschap en innovatie ^{xii}:

- Prioritering onderwijskwaliteit
- Voortdurende modernisering van onderzoeksinfrastructuur
- Kernfocus op vier terreinen: 'Energie', 'Gepersonaliseerde medicijnen en medische technologie', 'Big data en Digitale wetenschappen' en 'Geavanceerde productie'.
- Aantrekkelijke arbeidsvoorwaarden

Eidgenössische Technische Hochschule Zürich

De Eidgenössische Technische Hochschule Zürich (ETHZ) staat op de negende plaats in the World University Ranking 2016-2017 en is een van de beste universiteiten ter wereld. De ETHZ heeft meer dan 18.000 studenten en heeft zich gespecialiseerd in bouwkunde, architectuur, wiskunde, natuurwetenschappen, systeem georiënteerde wetenschappen, management en sociale wetenschappen. De ETHZ promoot de exploitatie van onderzoeksresultaten en technologieën. Dit is essentieel omdat de commercialisatie de uiteindelijke sociale en economische waarde geeft aan een onderzoek of ontwikkeling. De ETHZ doet dit door middel van: onderzoekssamenwerking met industrieën en onderzoeksinstituten, technologie licenties en ondersteunen van spin-offs in het ETHZ Technologie park.

École polytechnique fédérale de Lausanne

De 'École polytechnique fédérale de Lausanne' (EPFL), is na de ETHZ de beste universiteit van Zwitserland en staat op de dertigste plek in de World University Ranking 2016-2017. De EPFL heeft drie missies: het bieden van onderwijs, het uitvoeren en promoten van wetenschappelijk onderzoek en de transfer van innovatie en technologie. Dit doet de EPFL onder andere door het ondersteunen van start-ups in het EPFL innovatiepark.

Onderzoeksinstituten:

Eidgenössische Anstalt für Wasserversorgung, Abwasserreinigung und Gewässerschutz

Eidgenössische Anstalt für Wasserversorgung, Abwasserreinigung und Gewässerschutz (*Eawag*) is het instituut voor waterwetenschap en technologie. In samenwerking met het (globale) netwerk, houdt Eawag zich voornamelijk bezig met onderzoek op de volgende gebieden: water voor het menselijk welzijn, water voor het ecosysteem en de ontwikkeling van strategieën voor toekomstige uitdagingen.

Eidgenössische Materialprüfungs- und Forschungs-Anstalt

Het onderzoekscentrum Eidgenössische Materialprüfungs- und Forschungs-Anstalt (*Empa*) voert materieel- en technologisch onderzoek uit. Het Empa zoekt naar duurzame oplossingen voor industriële uitdagingen met als doel innovatie in de praktijk te implementeren.

Paul Scherrer Instituut

Het Paul Scherrer Instituut (PSI) is het grootste onderzoekscentrum voor natuur- en ingenieurswetenschappen in Zwitserland. Er wordt gewerkt aan lange termijn oplossingen voor sociale, industriële en wetenschappelijke uitdagingen. Het PSI richt zich op drie kerngebieden: gezondheid, materie en materiaal en energie en milieu.

Eidgenössische Forschungsanstalt für Wald, Schnee und Landschaft

Het Eidgenössische Forschungsanstalt für Wald, Schnee und Landschaft (WSL) doet onderzoek naar sneeuw, bossen en landschappen. Het heeft als doel de kwaliteit van leven en een gezonde omgeving/klimaat te versterken. De activiteiten van het WSL bestaan onder andere uit het ontdekken en monitoren van landschappen en het ontwikkelen van duurzame oplossingen.

3. Het start-up ecosysteem in Zwitserland

Algemeen

In zowel Zwitserland als Nederland groeit de aandacht voor start-ups. Start-ups, ondernemingen van maximaal vijf jaar oud met een innovatief en/of technologisch aspect, zijn een belangrijke bron van economische groei en werkgelegenheid.^{xiii} Door de relatief kleine markt hebben beide landen te maken met de uitdagingen die hierbij horen, zoals minder mogelijkheden (dan bijvoorbeeld in de VS) om snel te kunnen groeien en een scale-up of gazelle (een snelgroeiende start-up met een omzet van 1 miljard en minstens vier jaar lang 20% groei) te worden. Tegelijkertijd hebben beide landen een verhoudingsgewijs goed ontwikkelde infrastructuur en start-up ecosysteem.

Voor veel start-ups is het van belang om buiten de eigen landsgrenzen te kijken om zo de kans op overleven te vergroten. De meest voorkomende redenen voor start-ups om te internationaliseren zijn de zoektocht naar: talent (71%), ecosysteem (69%), lagere kosten (51%) en beschikbaarheid van kapitaal (44%).^{xiv} Door de afhankelijkheid en plaatsgebondenheid van talent staat talent op de eerste plaats. Men kijkt hierbij niet alleen naar de aanwezigheid van talent, maar ook naar de beschikbaarheid van toekomstig talent. De nabijheid van goede universiteiten of onderzoeksinstituten is dus van groot belang. Daarnaast is de aanwezigheid en beschikbaarheid van kapitaal essentieel voor start-ups.

Voor internationaliserende start-ups is het essentieel om^{xv}:

- Over de juiste (markt) informatie en kennis te beschikken
- Samen te werken met globale stakeholders
- Relaties te onderhouden en een (lokaal en internationaal) netwerk op te bouwen

De informatie en het uitgebreide netwerk van de ambassade kunnen u hierbij helpen.

In de afgelopen jaren is er veel veranderd in Zwitserland om de positie van start-ups en het start-up ecosysteem te versterken. Er is meer ruimte voor risico en er zijn ontzettend veel organisaties die start-ups ondersteunen of de belangen van ondernemers behartigen. Zwitserland heeft een zeer goed ecosysteem met veel initiatieven die Zwitserland internationaal als start-up hotspot op de kaart willen zetten. Men verwacht dat het Zwitserse start-up ecosysteem in de komende jaren nog verder zal optimaliseren en het aantal start-ups zal groeien.^{xvi}

Zwitserland is geen Silicon Valley, maar heeft unieke voordelen die niet in de 'start-up hotspot' van de Verenigde Staten te vinden zijn. De politieke en economische situatie in combinatie met een focus op innovatie, technologie en goed onderwijs bieden veel voordelen en mogelijkheden. Zwitserse start-ups excelleren op het gebied van technologie en innovatie, maar zijn gemiddeld minder goed in ondernemerschap. Zwitserse financiers investeren niet met hetzelfde gemak als hun Amerikaanse collega's, omdat ze gefocust zijn op kwaliteit en lange termijn.

Start-ups in cijfers

Cijfers^{xvii}	Zwitserland	Nederland
Totaal aantal ondernemingen	593.239 (2014)	Niet beschikbaar
Aantal nieuwe ondernemingen per jaar (2014)	42.478	159.300
Aantal nieuwe ondernemingen per 1000 inw. (2014)	5.16	9.43
Aantal start-ups per jaar (schatting)	Ca. 12.000	Niet beschikbaar
High technology start-up per jaar (schatting)	Ca. 300	Ca. 400
Survival rate start-ups > 1 jaar (schatting)	80%	Niet beschikbaar
Survival rate start-ups > 5 jaar (schatting)	50%	Niet beschikbaar
World Bank Doing Business Ranking (2016)	26	28

Er worden in Zwitserland jaarlijks ongeveer 12.000 start-ups opgericht. Hiervan zijn ongeveer 300 start-ups zeer innovatief en met een "disruptief karakter" (een ontwrichtende impact op de (business) status quo).^{xviii} In vergelijking met Nederland heeft Zwitserland een laag aantal nieuwe ondernemingen.^{xix} Het "overlevingspercentage" van Zwitserse start-ups is relatief hoog. Ongeveer 80% van de start-ups bestaat nog steeds na één jaar, 50% bestaat nog steeds na 5 jaar.^{xx}

Dit kan mogelijk verklaard worden door de Zwitserse cultuur. Zwitsers kiezen vaak voor zekerheid en stabiliteit, waardoor ze weloverwogen besluiten nemen. Zwitserse start-up ondernemers beginnen niet elk half jaar een nieuwe start-up, maar maken een goed doordachte keuze als ze een start-up beginnen.^{xxi} Toch is er de laatste jaren een verandering gaande en worden de Zwitsers, als het gaat om start-ups, minder risico mijdend en wordt de trial-and-error start-up cultuur steeds meer geaccepteerd.

Daarnaast heeft Zwitserland een relatief lage werkloosheid, hierdoor worden start-ups vaker opgericht omdat de ondernemer een goed idee heeft en niet "noodgedwongen". Relatief veel Zwitsers beginnen met parttime ondernemerschap naast een reguliere baan. Als de start-up dan goed loopt, worden ze fulltime ondernemer.

Internationale start-up ranglijsten

Ranglijst^{xxii}	Zwitserland	Nederland
Global Entrepreneurship Index 2016	8	13
Global Entrepreneurship Index 2017	2	10
Aantal start-ups op de Red Herring's top 100 veelbelovende start-ups 2016	7	8
Ranking EU start-up hubs	15 (Zürich)	4 (Amsterdam)
Attractive Start-up Hubs in Europe (Start-up Heatmap)	11 (Zürich)	3 (Amsterdam)
Attractive High Tech Hubs in Europe (Start-up Heatmap)	4 (Zürich)	3 (Amsterdam)

Zwitserland en Nederland zijn in 2016-2017 beide gestegen in de ondernemerschap index, een ranking die de mogelijkheden voor ondernemers alsmede kwaliteit van het ecosysteem. Deze stijging geeft aan dat het ecosysteem voor ondernemers in beide landen verbeterd is. Er zijn echter ook verschillen te zien tussen Zwitserland en Nederland. Zwitserland scoort hoog door de (internationale) groei mogelijkheden, aanwezigheid van kapitaal, product innovatie en de goed ontwikkelde technische sector. Er wordt lager gescoord op netwerk vaardigheden, business cultuur, start-up vaardigheden en het signaleren van kansen. Nederland scoort juist hoog door de business cultuur, het signaleren van kansen en de start-up vaardigheden. Nederland heeft lagere scores voor human capital (talent), groei mogelijkheden, aanwezigheid van kapitaal, product innovatie en de technische sector.^{xxiii}

Zürich staat op de elfde plek in de ranking van meest aantrekkelijke start-up hubs in

Europa. In de ranking high technology start-up hubs klimt Zürich van de 11^e naar de 4^e plek. Dit kan mogelijk verklaard worden door de nabijheid van talent en expertise, die voor high technology start-ups essentieel is. Amsterdam staat op de derde plek, en is de sterkst groeiende start-up hub (31%) van Europa. Dit wordt verklaard door de zeer hoge inflow van buitenlandse start-ups die zich vestigen in Amsterdam.

Profiel van de Zwitserse start-up ondernemer

Criteria ^{xxiv}	Zwitserland	Nederland
Gemiddelde leeftijd	38,7 jaar	Niet beschikbaar
Verdeling mannen en vrouwen	94,1% man; 5,9% vrouw	Niet beschikbaar
Early Stage Entrepreneurial Activity	7,3%	9,5%
Established Business Ownership	11,3%	9,6%
Perceived opportunities	41,8%	46%
Entrepreneurial intention	7,0%	11%
Fear of Failure	33,8%	39%

Het merendeel van de Zwitserse start-up ondernemers is hoogopgeleid. Opvallend is dat relatief weinig jongeren tussen de 18-24 jaar een start-up beginnen en dat het percentage ondernemers met een leeftijd boven de 55 jaar boven het Europese gemiddelde ligt.

Vergeleken met Zwitserland, heeft Nederland een echte ondernemerscultuur. Een groter percentage van de beroepsbevolking is werkzaam als ondernemer en meer mensen hebben de intentie om ondernemer te worden (*perceived opportunities!*). Nederlanders schatten hun start-up skills over het algemeen hoger in en zijn sneller in het zakendoen. Van de Zwitsers ziet 42% ondernemerschap als een goede carrière keuze. In Nederland ligt dit percentage iets hoger op 46%.

Sectoren en Regio's

In Nederland zijn start-ups actief in veel verschillende sectoren en regio's. Ook de Zwitserse start-up markt kan verdeeld worden in sectoren, regio's en de drie belangrijke start-up hubs.

Sectoren

In Zwitserland is ongeveer 76% van de start-ups actief in vijf sectoren: ICT, Life Science (MedTech&Diagnostics en Biotech&Pharma), Consulting en Service, Engineering en Consumer Products.

Nr.	Sector	Percentage van start-ups
1.	ICT	29,9%
2.	Consulting en Service	12,3%
3.	MedTech & Diagnostics	10,6%
4.	Engineering	9,7%
5.	Biotech & Pharma	8,4%
6.	Consumer Products	5,4%
	<i>Life Science*</i>	19%

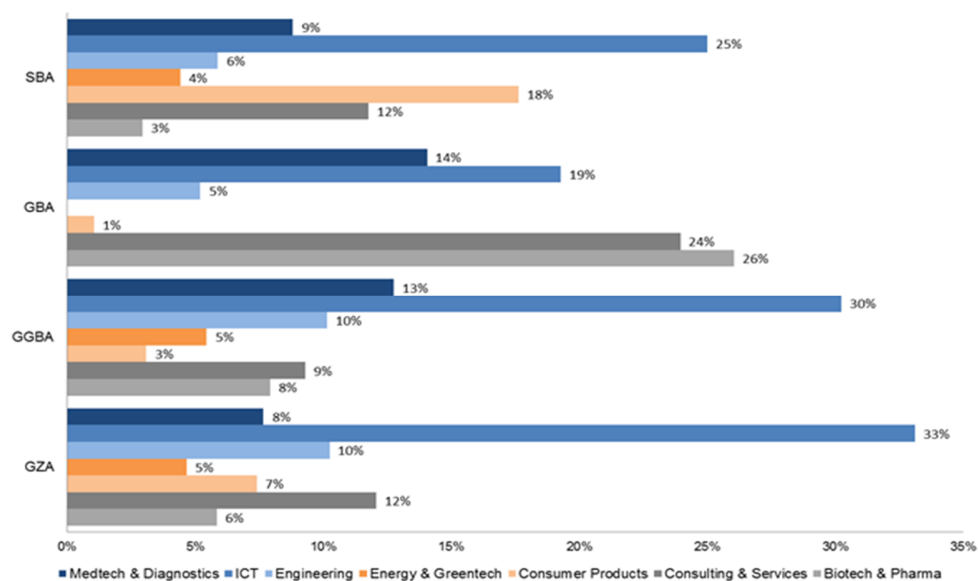
*Life Science = MedTech & Diagnostics + Biotech & Pharma

Cijfers zijn gebaseerd op 1500 high tech and high growth start-ups^{xxv}

Veel technische start-ups kiezen voor een vestigingsplaats in de nabijheid van (technische) universiteiten of innovatie- en onderzoeks-parken. Voor ICT start-ups is de geografische ligging minder belangrijk, daarom kiezen veel ICT start-ups ervoor om, o.a. vanwege de hoge lonen, te internationaliseren.^{xxvi}

Economische regio's

De vier belangrijke economische clusters de Greater Zürich Area (GZA), de Greater Basel Area (GBA), de Greater Geneva-Bern Area (GGBA), waar ook de stad Lausanne onder valt, en de St. Gallen Bodensee Area (SBA), zijn ook voor start-ups belangrijk. In onderstaande grafiek is te zien in welke regio welke start-up sectoren het meeste voorkomen.^{xxvii}

Belangrijkste start-up hubs

Een start-up hub is een belangrijke plek voor start-ups omdat het een knooppunt is waar voor start-ups belangrijke factoren samen komen. De drie grootste start-ups hubs van Zwitserland zijn Zürich, Lausanne en Basel, hier zijn meer dan de helft van de Zwitserse start-ups gevestigd. De hubs zijn populaire vanwege de nabijheid van belangrijke universiteiten, onderzoeksfaciliteiten en business/financiële centra.

Zürich is de belangrijkste start-up hub van Zwitserland. Hier zijn veel verschillende sectoren te vinden, waarvan ICT de grootste is. In de regio Lausanne is naast ICT, de medische sector belangrijk. Voor de sector life science en technology is Basel, vooral door de aanwezigheid van grote farmaceutische concerns als Novartis en Roche, de belangrijkste start-up hub.^{xxviii}

Regio	% Start-ups	Focus
Zürich	32%	ICT, Engineering, FinTech, Consulting & services
Vaud (Lausanne)	19%	ICT, Farmacie, Bio-tech, Med-tech, Food, E-Commerce, Software, Computing, Simulation
Basel	9,7%	Life Science: Farmacie en Bio-tech

*Gebaseerd op 12.000 start-ups per jaar

Financiering

Naast veel Zwitserse vermogenden hebben ook veel buitenlanders hun vermogen op Zwitserse spaarrekeningen. Maar tegenwoordig zoekt een groeiend percentage vermogenden naar nieuwe investeringskansen. Hierbij speelt ook de huidige negatieve rente in Zwitserland een rol. Hierdoor groeit het aantal en de hoogte van investeringen in technologie, innovatie en dus start-ups.^{xxix}

Financiering is een onmisbare factor voor start-ups en daarom essentieel in het ecosysteem. Het soort financiering verschilt per investeringsfase. Er zijn drie verschillende fasen: de 'seed stage', de 'early stage' en de 'later stage'. De investeringsfasen zijn op de volgende manier gedefinieerd:^{xxx}

Fase	Bedrag	Investeerders
Seed	< 1 miljoen CHF	Ondernemers, familie, vrienden, stichtingen, prijzen.
Early stage	1-5 miljoen CHF	Business Angels, risico financiers.
Later stage	> 5 miljoen CHF	Risico financiers.

Er is in Zwitserland relatief veel kapitaal aanwezig maar de mogelijkheden zijn niet gelijk verdeeld over de verschillende fasen^{xxxi}. Voor start-ups in de seed fase zijn er voldoende opties, maar de mogelijkheden voor start-ups in de early-growth fase zijn beperkter.^{xxxii} Start-ups met een internationale financier zijn over het algemeen succesvoller.^{xxxiii} Toch wil Zwitserland start-ups in Zwitserland houden om te voorkomen dat de voordelen van high growth start-ups (belasting, banen, ontwikkeling van een competitieve economie) naar een ander land gaan.

De belangrijkste financieringsbronnen voor Zwitserse start-ups zijn venture capital (risico kapitaal), eigen vermogen en business angels. Uniek voor Zwitserland is de aanwezigheid van stichtingen (zie *hieronder*).

Soort Financiering ^{xxxiv}	Percentage
Venture capital (=risico kapitaal)	31,0%
Ondernemer, familie, vrienden (3F's: Family, Friends, Fools)	20,3%
Business Angels	17,8%
Overheidsfinanciering	16,1%
Overig	6,2%
Cash prijzen	3,2%
Banken	2,3%
Corporate Venture Capital	1,6%
Stichting	1,5%

Venture Capital (VC)

Veel Zwitserse organisaties ondersteunen start-ups met het vinden van VC financieringen. Er wordt in Zwitserland naast financiële investeringen vaak ook ondersteuning, zoals kennis, feedback en coaching aangeboden. Dit komt door de focus op kwaliteit en de lange termijn visie van financiers. Het is daarom niet eenvoudig om investeringen te krijgen en het vergt veel geduld, maar de kwaliteit en de slagingskansen van Zwitserse investeringen zijn relatief hoog.

Om in contact te komen met financiers worden er wedstrijden en andere evenementen georganiseerd. Naast Zwitserse venture capital investeringen, komt een groot deel van de venture capital investeringen uit het buitenland.

Voor een overzicht van een aantal financieringsmogelijkheden, zie appendix C.

Stichtingen

Er zijn in Zwitserland meer dan 12.000 vermogensbeheerstichtingen. Dit betekent dat er veel privé vermogen beschikbaar is voor investeringen, een groot deel van de stichtingen bevordert investeringen in technologie en jonge ondernemingen. Een nieuwe trend voor stichtingen is om op de lange termijn te investeren en naast financiële ondersteuning ook advies, educatie of toegang tot een netwerk te bieden.

Er zijn enkele stichtingen speciaal gericht op jonge ondernemers/start-ups. Niet alle stichtingen hebben informatie die ze online beschikbaar stellen, soms moet er contact opgenomen worden met het kanton die papieren overzichten hebben. Om in goed contact te komen met stichtingen is face-to-face contact van groot belang.^{xxxv} De organisatie Stiftung Schweiz helpt met het in contact brengen van stichtingen en ondernemers. *Voor een overzicht van stichtingen, zie appendix.*

Venture Capital financiering per sector in 2015

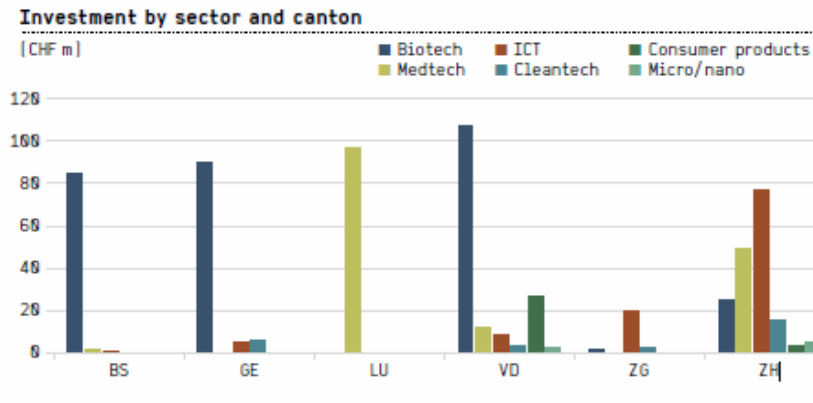
Sector^{xxxvi}	Bedrag in miljoenen CHF
Biotech	310.7
Medtech	158.3
ICT	109.1
Consumer Products	30
Cleantech	25.7
Fintech	20.2
Healthcare IT	14.8
Micro/nano	7.2
Totaal	676

*Life Science & Technology = biotech, medtech en healthcare IT = 483.3 miljoen CHF

Venture Capital per kanton in 2015^{xxxvii}

	Kanton	VC in miljoen CHF
1.	Vaud (Lausanne)	173.3
2.	Zürich	173.2
3.	Geneve	100
4.	Lucerne	96.2
5.	Bazel	86
6.	Zug	22.5
7.	Thurgau	8.7
8.	Schwyz	5.6
	Other	6

Venture Capital financiering per sector per kanton

Invloed van de overheid

Omdat start-ups zorgen voor innovatie, economische groei en werkgelegenheid staan start-ups op de politieke agenda. Zwitserland ondersteunt ondernemers vooral door het scheppen van gunstige randvoorwaarden, zoals attractieve belasting tarieven en het stimuleren van technologie en innovatie.

De liberale aanpak van Zwitserland is te zien in het overheidsbudget dat aanzienlijk lager is dan het Nederlandse budget voor start-ups. De Zwitserse overheid heeft jaarlijks een budget van ongeveer 10 miljoen CHF voor start-ups en ondernemers. De Nederlandse overheid doet veel meer aan (financiële) ondersteuning en heeft jaarlijks een budget van 75 miljoen Euro. In 2016 heeft de Nederlandse overheid besloten dat daar structureel 50 miljoen Euro bijkomt voor belastingvoordelen voor start-ups en investeringen van de overheid in start-ups.^{xxxviii} Een belangrijk verschil met Nederland is dat de Zwitserse overheid principieel niet investeert in start-ups.

Overheidsbijdrage aan start-ups

Onderdeel	Bedrag 2015 (milj. CHF) ^{xxxix}
Start-up coaching	3,5
CTI Entrepreneurship	4,2
CTI Investment Business Angel Education	0,4
Start-up Platforms	0,8
Start-up Acceleration	0,5
Start-up Internationalisering	0,8
Totaal	10,1

Zwitserland heeft een voordelig belastingklimaat, voor zowel private personen als ondernemers. Maar de belastingregelgeving verschilt per gemeente of kanton. Het kanton Zürich heeft bijvoorbeeld de vermogensbelasting voor start-ups in 2016 verlaagd om het eigen vermogen van start-ups te verhogen en daarmee investeringen en groei van start-ups te stimuleren.^{xl}

Het bureaucratisch gehalte is hoog in Zwitserland en het kan gecompliceerd zijn om aan alle administratieve verplichtingen te voldoen. In vergelijking tot Nederland is het lastiger en

tijdsintensiever om een start-up officieel op te richten. Maar het staatssecretariaat voor economie (SECO) biedt StartBiz aan, dit is een service om de officiële (online) oprichting van start-ups te faciliteren. Via StartBiz kunnen start-ups zich in enkele stappen registreren voor verzekeringen, de belasting en kunnen ze binnen 10 dagen officieel geregistreerd staan in het handelsregister. Daarnaast zijn er veel organisaties die helpen met het officieel oprichten van een start-up.

Omdat het Zwitserse politieke stelsel gekenmerkt is door decentralisatie vindt de ondersteuning van start-ups, naast nationaal, ook op lokaal niveau plaats. Zo heeft het Kanton Bern een programma om de in Bern opgerichte start-ups te ondersteunen met advies, bemiddeling, financieringshulp, belasting vermindering/vergemakkelijking, netwerk en aanspreekpartners.^{xli}

Commissie voor Technologie en Innovatie

Het CTI, de Commissie voor Technologie en Innovatie (in het Duits KTI) van de Zwitserse overheid heeft een unieke constructie om de samenwerking tussen bedrijven, kennisinstituten en overheid te stimuleren. Het CTI ondersteunt bedrijven uitsluitend met kennis, onderzoek (bijvoorbeeld: faciliteiten) en bemiddeling tussen wetenschap en het bedrijfsleven. De Zwitserse overheid investeert nooit rechtstreeks in ondernemingen, maar alleen in publiek onderzoek. Om in aanmerking te komen voor ondersteuning van CTI moet het bedrijf zelf minstens 50% van de onderzoekskosten financieren.^{xlii}

Daarnaast heeft het CTI een speciaal programma voor start-ups. Het CTI faciliteert gelegenheden tot netwerken, daarnaast wordt informatie verstrekt.^{xliii} Start-ups met veel potentie kunnen een speciaal trainingsprogramma volgen, waar zij o.a. uitgebreide coaching krijgen en gebruik kunnen maken van het internationale netwerk met hubs in bijvoorbeeld de Verenigde Staten, het Verenigd Koninkrijk, China en India. Na afloop kunnen de meest veelbelovende start-ups in aanmerking komen voor het CTI-label, een internationaal erkend kwaliteitslabel voor start-ups.

Invloed van andere partijen

Algemeen

Spin-offs zijn start-ups die in samenwerking met een ander bedrijf of organisatie tot stand zijn gekomen. In Zwitserland ontstaan veel spin-offs door de samenwerking tussen ondernemers en universiteiten/hogescholen of kennis-/onderzoeksinstituten. Spin-offs zijn een belangrijk middel om kennis over te dragen en commerciële waarde aan wetenschappelijk onderzoek toe te voegen. In Zwitserland krijgen spin-offs vaak een label van het moeder bedrijf/organisatie waaraan zij verbonden zijn. Start-ups met een label zijn over het algemeen succesvoller dan start-ups zonder label. In Zwitserland is het overlevingspercentage van spin-offs zeer hoog, ongeveer 90% van de spin-offs bestaat nog steeds na vijf jaar.^{xliv}

Universiteiten

Een relatief klein percentage van de universiteitsstudenten kiest voor het ondernemerschap als beroep. Slechts 2% van alle Zwitserse studenten begint een start-up tijdens hun studie en 2% heeft het voornemen om direct na hun studie een start-up te beginnen. Dit kan mogelijk verklaard worden door de Zwitserse visie op ondernemerschap en de relatief goede kansen op de reguliere arbeidsmarkt met een bijbehorend aantrekkelijk salaris. Toch spelen universiteiten en hogescholen een belangrijke rol in het stimuleren en ondersteunen van start-ups. Zij bieden bemiddeling, kennis, netwerk en (onderzoeks-/werk)faciliteiten.

De ecosystemen rondom de twee technische universiteiten stimuleren ondernemerschap. Veel universiteitsspin-offs kiezen er voor om, ook na de start-up fase, dicht bij de universiteit in de buurt te blijven. Dit is om te profiteren van de voordelen, zoals de infrastructuur, de nabijheid van potentiële werknemers en om op de hoogte te blijven van de nieuwste ontwikkelingen.^{xlv}

Eidg. Technische Hochschule Zürich en Ecole Polytechnique Fédéral de Lausanne

Tussen 1973 en 2013 heeft de Eidg. Technische Hochschule Zürich (ETHZ) 315 spin-offs voortgebracht. De spin-offs hebben een zeer hoog 'overlevingspercentage', 88% van deze spin-offs is namelijk nog steeds actief op de markt.¹ De ETHZ ondersteunt haar spin-offs door middel van advies, werkruimte, (onderzoeks)faciliteiten en netwerkcontacten voor financiering of partners.¹

Het Ecole Polytechnique Fédéral de Lausanne (EPFL) ecosysteem voor start-ups is de afgelopen jaren sterk gegroeid en biedt start-up ondernemers het volgende aan: advies (training, coaching, mentoring), financiering (prijzen, investeringen, netwerk, beurzen), werkruimte (co-working, incubators, accelerators, technologie park, laboratorium) en hulp bij internationalisering. De samenwerking tussen de EPFL laboratoria en werknemers en start-up ondernemers wordt sterk aangemoedigd.

Naast de twee federale technische universiteiten bieden ook de andere universiteiten en hogescholen ondersteuning aan start-ups door middel van ondernemers centra, trainingen en coaching. *Voor een overzicht, zie appendix B.*

Banken

Voor Zwitserse banken is de ontwikkeling van de financiële technologie (FinTech) van groot belang. Om op de hoogte te blijven en direct te kunnen profiteren van de nieuwste ontwikkelingen is het voor banken een groot voordeel als Fintech start-ups zich in Zwitserland vestigen. Veel banken bieden daarom ondersteuning in de vorm van bijvoorbeeld een accelerator programma, het verstrekken van kredieten of een kickstart programma specifiek gericht op FinTech start-ups.^{xlvi}

Daarnaast merken banken dat hun cliënten steeds vaker bewust willen investeren en dat cliënten de winstpotentie van start-ups inzien. Om op de wensen van haar cliënten in te spelen houden de banken zich dus veel bezig met start-ups. De UBS heeft bijvoorbeeld een programma om (sociale) start-ups te ondersteunen.

(Multi)nationale ondernemingen

Veel (multi)nationale ondernemingen hebben een vestiging (vaak een onderzoekslaboratorium) of hoofdkantoor in Zwitserland zoals Nestlé, Google, IBM, en Walt Disney. Dit heeft te maken met de goede infrastructuur van Zwitserland (innovatie) maar ook met de gunstige fiscale voorwaarden die van Zwitserland als vestigingsplaats biedt.

De nabijheid van grote ondernemingen is voor start-ups erg belangrijk. De grote bedrijven kunnen potentiële klanten, partners of financiers zijn en door geografische nabijheid is het makkelijker om met deze bedrijven in contact te komen. Anderzijds kunnen grote ondernemingen concurrentie voor start-ups vormen omdat zij over (financiële) middelen en naamsbekendheid beschikken die start-ups niet hebben.

4. Kansen voor Nederland

Voordelen van het Zwitserse ecosysteem

Het Zwitserse en Nederlandse ecosysteem vertonen zowel overeenkomsten als verschillen. Nederland kan van enkele sterke punten van Zwitserland leren, zoals de regelgeving en CTI-label. Dit zijn twee relatief eenvoudige maatregelen die belangrijk zijn voor een goed ecosysteem. Daarnaast heeft de intensieve samenwerking tussen wetenschap, bedrijfsleven en overheid een positief en stimulerend effect voor alle betrokken partijen.

Regelgeving voor start-ups

De Zwitserse overheid heeft een liberale aanpak en biedt vooral ondersteuning door het creëren van gunstige randvoorwaarden. Concreet betekent dit voor start-ups het versoepelen of verlichten van de regels. Dit biedt veel voordelen voor start-ups en maakt het Zwitserse start-up ecosysteem aantrekkelijk en competitief. Een voorbeeld is de verlaging van de belasting voor FinTech start-ups door geen belasting te berekenen over de investeringen.

CTI Label

Na het doorlopen van een uitgebreid trainings- en coaching programma en een strenge selectie kunnen start-ups in aanmerking komen voor het CTI-label. Het CTI-label, van de Commissie voor Technologie en Innovatie van de Zwitserse overheid, heeft internationale bekendheid en wordt door financiers gezien als een garantie voor succes. In Nederland bestaat geen vergelijkbaar label. Daarnaast ondersteunt het CTI de internationalisering van start-ups door middel van een internationaal netwerk van hubs in verschillende landen.

Samenwerking tussen wetenschap, bedrijfsleven en overheid

De intensieve samenwerking en informatietransfer tussen de wetenschap en de private sector is uniek voor Zwitserland. Dit stimuleert en verbetert de kwaliteit van onderzoek, technologie en innovatie. Daarnaast krijgt (wetenschappelijk) onderzoek een hogere commerciële waarde.

Samenwerkingsmogelijkheden

Door de verschillen te benutten en elkaar te complementeren zijn er goede mogelijkheden tot samenwerking tussen Nederland en Zwitserland.

Verschillen in start-up cultuur

Nederlanders en Zwitsers lijken in grote lijnen op elkaar, maar er zijn ook belangrijke verschillen die hun uitwerking hebben op de start-up markt en het zakenleven. Zwitsers zijn meer gesloten dan Nederlanders, maken over het algemeen weloverwogen keuzes en nemen ruim de tijd voor beslissingen. Details en kwaliteit zijn voor de Zwitser erg belangrijk. Zij kiezen vaak voor zekerheid en stabiliteit. Nederland heeft een echte ondernemerscultuur, Nederlanders zijn exploratief, handelen snel en zijn direct en letten minder op detail. Nederlanders zijn creatief en innovatief.

Over het algemeen is de samenwerking tussen Nederlanders en Zwitsers goed, omdat beide partijen elkaars sterke punten weten te waarderen en elkaar goed aanvullen.

Financiering

Er is in Zwitserland relatief veel kapitaal aanwezig en financiers hebben steeds meer aandacht voor start-ups. Door een voorkeur voor de focus op lange termijn, kwaliteit, stabiliteit en het mijden van risico's maken ook Zwitserse financiers weloverwogen keuzes. Het is daarom essentieel om veel tijd in de relatie met investeerders te steken. Als investeerders besluiten tot samenwerken zijn zij strak gecommiteerd, zijn de investeringen serieuzer en gaan deze gepaard met een lange termijn visie. Naast de financiële investering wordt er daarom vaak ook geïnvesteerd in het delen van kennis, een netwerk of door middel van ondersteuning. Juist hierdoor zijn Zwitserse investeringen zeer waardevol.

Veel Zwitserse financiers investeren internationaal en daarom kunnen ook start-ups in Nederland hen benaderen. Dergelijke initiatieven zouden het Nederlandse ecosysteem kunnen versterken en Nederlandse start-ups zouden hierdoor internationaal steeds betere bekendheid krijgen.

Het is dus voor start-ups zeer interessant om de mogelijkheden van Zwitserse investeerder nader te onderzoeken. *Voor een overzicht van Zwitserse financiers, stichtingen en investerings- evenementen, zie appendix C.*

Kennis

De kennis - en onderzoeksindustrie in Zwitserland is ver ontwikkeld door prestigieuze (technische) universiteiten en intensieve samenwerking tussen onderzoeksorganisaties.

Het excellente onderwijssysteem resulteert in een hoogopgeleide en gekwalificeerde beroepsbevolking. De aanwezigheid van 'menselijk kapitaal' in de vorm van (technische) kennis, talent en arbeidskracht biedt kansen voor Nederlandse start-ups die hiernaar op zoek zijn.

Kansrijke sectoren

De meest kansrijke sectoren voor Nederlandse start-ups in Zwitserland zijn FinTech, Life Science & Technology, CleanTech en Social Entrepreneurship. Voor deze sectoren zijn speciale voordelen in Zwitserland of is er veel vraag op de Zwitserse markt. Ze passen goed binnen de portfolio's van Zwitserse financiers, waardoor het makkelijker is om investeringen te krijgen. Deze kansrijke start-up sectoren komen grotendeels overeen met de sectorenfocus van de Nederlandse Ambassade in Zwitserland.

FinTech

Met ongeveer 266 banken en Genève en Zürich als (internationaal) belangrijke financiële centra speelt de financiële sector een grote rol in Zwitserland. De ontwikkeling van de financiële technologie (FinTech) is daarom voor Zwitserland essentieel. De financiële sector biedt wereldwijd (nog) veel kansen op het gebied van modernisatie en digitalisatie.

De FinTech sector heeft potentie tot verbetering en er is ruime vraag naar nieuwe technologieën en innovatieve ideeën om de financiële sector verder te moderniseren. Met als gevolg dat steeds meer bedrijven en financiers belangstelling hebben voor financiële start-ups. In zowel Nederland als Zwitserland zijn Tech start-ups in opkomst. In de FinTech start-up top 100 van KMPG 2016 staan 4 Nederlandse en 3 Zwitserse FinTech start-ups. In Zwitserland is Zürich de grootste FinTech hotspot. Maar daarnaast gebeurt er op het gebied van blockchain en crypto veel in het kanton Zug, dat als bijnaam 'Crypto Valley Zug' heeft

gekregen.

De belangrijkste FinTech branches in Zwitserland zijn vermogensmanagement, veiligheid, crypto en verzekeringen.^{xlvi} Daarnaast zijn belangrijke spelers op de financiële markt zoals UBS en CreditSuisse potentiële klanten en financiers. Om de ontwikkeling van de FinTech sector te stimuleren en te volgen hebben zij programma's om FinTech start-ups te ondersteunen. Daarnaast biedt Zwitserland voordelen voor FinTech start-ups zoals de bescherming van intellectueel eigendom en data bescherming.^{xlvi}

Door de voordelen en alle mogelijkheden voor FinTech start-ups proberen veel initiatieven Zwitserland tot (FinTech) start-up hotspot van Europa te maken. Voorbeelden van deze initiatieven zijn Digital 2025 en Greater Zürich Area. Speciaal voor internationale FinTech start-ups is er het éénjarige FinTech Fusion accelerator programma in Geneve.

FinTech ondersteuning	
Digital Switzerland	Initiatief om Zwitserland de leading technologie en innovatie hub van de wereld te maken. www.digitalswitzerland.com
Greater Zürich Area	Ondersteunt business uitbreiding naar Zwitserland. Hebben ook een aantal webinars over de GZA en FinTech. www.greaterzuricharea.com
Finance Innovation (artikel)	Nederlandse banken helpen financiële start-ups te internationaliseren. www.financeinnovation.nl/grootbanken-helpen-technologiebedrijven-grens
Finance 2.0 Congressen	Congressen en evenementen voor/over FinTech (start-ups). www.finance20.ch
FinTech Association	Grootste FinTech organisatie van Zwitserland. Verbetert het ecosysteem voor Fintech start-ups. www.swissfinte.ch
FinTech Fusion	Acceleration programma voor FinTech start-ups in Genève met een duur van 12 maanden. www.fintechfusion.ch
FinTech Investor days	Evenement georganiseerd door verschillende organisaties. Voor FinTech start-ups met de mogelijkheid om te pitchen. www.fintechinvestorday.ch
Swiss FinTech Report 2016 "The role of Switzerland as a FinTech Hub"	Interessant rapport van Ernst & Young. www.ey.com/Publication/vwLUAssets/EY_Swiss_FinTech_2016_English/\$FILE/EY-Swiss-FinTech-2016-English.pdf
Swiss Finance Start-ups	Ondersteunt en stimuleert het Zwitserse FinTech start-up ecosysteem. www.swissfinancestartups.com
Zwitserland is het centrum voor FinTech start-ups (artikel)	Interessant artikel van Business Insider. www.businessinsider.com/sc/fintech-startups-in-switzerland-2015-9?international=true&r=US&IR=T

Life Science & Technology (Pharma, BioTech, MedTech en Health)

Er wordt veel geïnvesteerd in de Life Science & Technology (LST) sector. Van het totale bedrag van 676 miljoen aan investeringen in start-ups (2015), werd 483 miljoen geïnvesteerd in LST. Van de 100 beste start-ups van Zwitserland uit het jaar 2016 zijn 68 start-ups actief in de LST sector.^{xlix}

Bazel wordt ook wel 'start-up Mekka' voor de Life Science & Technology sector genoemd. In Bazel is veel kennis, expertise, en kapitaal aanwezig. Dit wordt o.a. gestimuleerd door de aanwezigheid van grote farmaceutische concerns, zoals Roche en Novartis.

Naast Bazel zijn ook Geneve, Lausanne en Luzern LST hubs. In en rondom Geneve en Lausanne wordt er veel geïnvesteerd in bio technologie. Voor de medische technologie is Luzern een zeer belangrijke stad, hier werd in 2015 voor het eerst de Swiss MedTech Expo gehouden. Deze expo zal ook in 2017 weer plaats vinden.

Life Science & Technology	
"Bazel is het nieuwe start-up Mekka" (artikel)	Interessant artikel van SRF. www.srf.ch/news/wirtschaft/start-up/nicht-zuerich-basel-ist-das-start-up-mekka
Basel Life Science Start-up Agency	Ondersteunen van life science start-ups, o.a. business plan, coaching maar ook financiering. www.eva-basel.ch
Basel Life Science Week	Internationaal evenement over life science dat onderzoekers, investeerders, beleidsmakers, academici en NGO's bij elkaar brengt. www.baselife.org
Biopole	Science park in Lausanne met faciliteiten en ondersteuning. www.biopole.ch
Overzicht Life Science start-ups	Een overzicht van life science start-up in Zwitserland. www.angel.co/life-sciences
Start-up Academy Bazel	Assisteert, begeleidt en koppelt start-ups. www.start-up-academy.ch/en/die-start-ups
Swiss BioTech Day	Georganiseerd door de biotech association. www.swissbiotech.org
Swiss Life Science Database	Informatie platform voor de LST sector. www.swisslifesciences.com/swiss/portal/index.php
Swiss MedTech Day	Evenement over medische technologie. Georganiseerd i.s.m. CTI. www.swissmedtechday.ch
Swiss MedTech Expo	Beurs over medische technologie in Luzern. www.medtech-expo.ch

Social Entrepreneurship

Ondernemingen die meer 'sociale waarde' proberen toe te voegen staan steeds meer in de belangstelling. Deze ondernemingen hebben, anders dan non-profit organisaties, een winstoogmerk. Maar tegelijk proberen zij maatschappelijk relevante ontwikkelingen in gang te zetten door innovatie of het beter benutten van grondstoffen (circulaire economie!).

Zwitserland is, na Frankrijk, het beste land van Europa om een sociale ondernemer te zijn.ⁱ Het is relatief gemakkelijk om investeerders en talentvolle werknemers te vinden. Door het 'sociale' aspect zijn er speciale stichtingen die investeren in sociale entrepreneurs. Ook is de Zwitserse consument relatief snel bereid is te kiezen voor producten met een sociaal waardevol aspect, en daarvoor eventueel ook extra te betalen.

Voor sociale ondernemingen zijn er speciale congressen, zoals de Social Innovation Summit waar in 2015 en 2016 Nederlandse sprekers aanwezig waren, gesteund door de ambassade. Ook zijn er speciale programma's en organisaties voor sociale ondernemingen. Een voorbeeld hiervan is het UBS social innovation programma, waar ook internationale start-ups aan mee kunnen doen. De UBS heeft o.a. als doel om investeerders en ondernemers van sociale innovatieve start-ups samen te brengen.ⁱⁱ

Social Entrepreneurship	
"A map of social enterprises and their eco-systems in Europe"	Country rapport Switzerland by European Commision
Impact Investor Circle	Netwerk van financiers in de social entrepreneurship sector. www.seif.org/en/investors
Kaospilots	Educatie verantwoorde ondernemers, creatieve leiders en 'change-makers' www.kaospilots.ch/kaospilots.html
Social Entrepreneurship Impact & Finance.	Organisatie biedt o.a. awards, programma's, consulting en trainingen. www.seif.org
Social Innovation Summit	(non-profit) evenement ter promotie van social innovation. Afgelopen jaren waren er een aantal Nederlandse sprekers aanwezig. www.socialinnovationsummit.ch

CleanTech & Energie

De CleanTech sector speelt een grote rol in veel commerciële en industriële sectoren. Met behulp van technologie worden schonere en duurzamere oplossingen gezocht in verschillende segmenten zoals: lucht en omgeving, ramp preventie, mobiliteit, recycling, water en energie. In 2010 heeft de Zwitserse minister van milieu een 'masterplan' gepresenteerd om Zwitserland in 2020 tot de wereldtop te laten behoren op het gebied van schone technologie.

Met de 'energiestrategie 2050' willen de Zwitsers ook in de schone technologie tot de wereldtop gaan behoren. Door middel van innovatie en technologie kunnen er oplossingen worden gevonden voor het verminderen van energieverbruik en het vinden van nieuwe productiecapaciteiten uit hernieuwbare bronnen. Zwitserland kan voor Nederlandse ondernemers interessant zijn als handels- en/of wetenschapspartner^{lii}.

CleanTech & Energie	
Climate KIC	Publiek-privaat partnerschap voor klimaat innovatie. www.climate-kic.org/national-centres/zurich-switzerland
EMPA	Het onderzoekscentrum Empa. www.empa.ch/web/empa
Energy start-up day	Dag special voor energie start-ups. www.energy-startup-day.ch
"Potentie van de CleanTech sector in Zwitserland" Artike	Onderzoek CleanTech sector. www.e-collection.library.ethz.ch/eserv/eth:49605/eth-49605-01.pdf
Swiss CleanTech	Branche organisaties voor CleanTech www.swisscleantech.ch
TecOrbe	Technopark met focus op klimaat in het kanton Vaud. www.tecorbe.ch

De Zwitserse energiesector: innovatielandschap & kansen voor Nederland

Voor een uitgebreide kansbeschrijving van de Zwitserse energiesector heeft de ambassade in 2014 een rapport gepubliceerd:

http://www.rvo.nl/sites/default/files/De%20Zwitserse%20energiesector_Innovatielandschap%20en%20kansen%20voor%20Nederland.pdf

5. Zakendoen en ondernemen in Zwitserland

Uitdagingen van de Zwitserse markt

Het Zwitserse ecosysteem kent ook moeilijkheden en uitdagingen voor start-ups. Het is van groot belang om rekening te houden met de volgende verschillen en risico's.

Hoog prijs niveau

Zwitserland is een duur land, de prijzen liggen een stuk hoger dan in Nederland. Dit kan de internationale concurrentie positie van start-ups benadelen. Een voordeel echter is dat de Zwitserse koopkracht hoog is en dat Zwitserse klanten over het algemeen bereid zijn meer te betalen.

Hoge salarissen

Het aantrekken van (technisch/IT) talent door een start-up kan een struikelblok zijn vanwege de hoge kosten die hiermee verbonden zijn. Een meer algemeen probleem voor het Zwitserse start-up ecosysteem is dat veel Zwitsers, door de hoge salarissen en het risico mijdend gedrag, vaker kiezen voor een (goed betaalde) baan dan voor het oprichten van een start-up.

Kleine markt

De Zwitserse markt is met 8,3 miljoen inwoners relatief klein. Daar staat echter de hoge koopkracht tegenover. Deze koopkracht in combinatie met de verschillende culturen (Duits, Frans, Italiaans) maakt Zwitserland voor veel bedrijven interessant als testmarkt.

Concurrentie van multinationale ondernemingen

De aanwezigheid van multinationale ondernemingen kan een bedreiging vormen voor start-ups. In de eerste plaats omdat multinationale ondernemingen vaak een goede competitieve positie hebben. In de tweede plaats omdat veel startende werknemers ervaring op willen doen bij grote bedrijven, zoeken naar doorgroei mogelijkheden of een hoger salaris en dus snel naar een grote onderneming overstappen.

Business Etiquette

In veel opzichten lijken Zwitsers en Nederlanders misschien op elkaar, maar er zijn belangrijke verschillen waar rekening mee gehouden dient te worden als u succesvol zaken wilt doen in Zwitserland.

Tips voor zakendoen in Zwitserland

Speciaal voor start-up

- De regels in Zwitserland zijn vaak streng, het is aan te raden om voldoende en goed geïnformeerd te zijn over administratieve en juridische zaken.
- Regels en wetgeving verschillen per kanton, het kan (financieel) zeer voordelig zijn om hier rekening mee te houden.
- Raadpleeg een goede belastingadviseur.
- Er zijn verschillen bedrijfsvormen. Voor een overzicht zie:
<https://www.startups.ch/de/informieren/rechtsformendetails/uebersichtrechtsformen/>
- Het is belangrijk om het business idee tot in detail uit te werken en goed voorbereid te zijn alvorens een start-up te beginnen of naar financiering op zoek te gaan.
- Voor ondernemen in Zwitserland heeft u veel geduld nodig. Zwitsers zijn over het algemeen minder flexibel en kunnen het 'even snel handelen' van Nederlanders vaak niet waarderen.
- Maak gebruik van alle ondersteuningsinitiatieven en start-up organisaties.

Algemeen

- Zwitserland behoort niet tot de Europese Unie en dit betekent dat er speciale regels en belemmeringen (kunnen) zijn.
- Zwitserland heeft vier officiële talen. Vooral in de Romandie (Franstalig Zwitserland) is het beheersen van de Franse taal een must.
- Houd rekening met de verschillen tussen de kantons, zowel culturele verschillen als verschillen m.b.t. regelgeving.
- Zwitsers plannen graag ruim van te voren. Het tijdig aankondigen van afspraken is essentieel.
- Kleed u zakelijk en kom afspraken stipt na. Beter 5 minuten te vroeg dan 1 te laat.
- De kwaliteit en service zijn uitermate belangrijk.
- De Zwitser hecht waarde aan het scheiden van werk en privé.
- Zwitsers zijn over het algemeen afwachtend en gereserveerd. Ze zijn weliswaar minder formeel dan Duitsers, maar verwachten ook dat buitenlanders gevoel hebben voor hiërarchische verhoudingen.
- Zwitserse bedrijven zijn tussen 8.00 en 12.00 uur en van 14.00 tot 16.30 uur telefonisch het beste bereikbaar
- Zwitsers zijn over het algemeen chauvinistisch, conservatief en houden zich strikt aan de regels
- Wist u dat de Nederlandse ambassade in Bern ondernemers kan ondersteunen? Neem contact op met de economische afdeling om de mogelijkheden te bespreken.

Ondersteuningsmogelijkheden voor (internationale) start-ups

Algemeen support

Er zijn in Zwitserland meer dan 150 organisaties die start-ups en ondernemers ondersteunen. Er wordt in Zwitserland een groot aantal evenementen voor start-ups georganiseerd, zoals start-up dagen, wedstrijden, weekenden en festivals. De evenementen zijn nationaal, regionaal of gericht op een specifieke industrie. Daarnaast zijn er veel organisaties die ondersteuning bieden aan start-ups of de belangen van start-ups vertegenwoordigen. Ook zijn er veel onderscheidingen te winnen, waarmee start-ups o.a. naamsbekendheid, geld, ondersteuning of financiers kunnen krijgen.

Co-working, incubators en accelerators

Een relatief nieuwe trend in de start-up wereld is de co-working ruimtes, incubators en accelerators, ook in Zwitserland zijn deze veelvuldig aanwezig. In de meeste (grote) dorpen en steden zijn ze te vinden. Zelfs in het populaire skigebied Verbier is een co-working café, de Mountain Hub.

Innovatie, technologie en onderzoek

Vanwege de focus op innovatie, techniek en onderzoek zijn er een aantal innovatie- en onderzoeksparken waar start-ups gebruik kunnen maken van kantoorruimtes en onderzoeksfaciliteiten. De parken beschikken bijvoorbeeld over laboratoria, toegang tot wetenschap en zijn in de nabijheid van kennisinstituten of universiteiten.

Support voor internationale start-ups

Om internationale start-ups op weg te helpen zijn er organisaties en programma's speciaal gericht op buitenlanders die een start-up in Zwitserland willen opstarten of met hun huidige start-up willen uitbreiden. Een voorbeeld is de Kickstart Accelerator dat een 12-weeks programma aanbiedt voor internationale start-ups.

Ondersteuning van de Nederlandse ambassade in Bern

Wist u dat de Nederlandse ambassade in Bern (start-up)ondernemers ondersteunt? Naast relevante kennis en ervaring heeft de ambassade een uitgebreid netwerk en denken de medewerkers graag met u mee. De ambassade kan een zakenpartnerscan aanbieden om u te helpen met het vinden van geschikte partners. Ook is er onder bepaalde voorwaarden de mogelijkheid om de residentie van de ambassadeur te gebruiken om uw zakelijke contacten te ontvangen. Neem contact op met de economische afdeling om de mogelijkheden te bespreken.

Economische Afdeling van de Ambassade van het koninkrijk der Nederlanden in Bern, Zwitserland:

Tel: +41 (0)31 350 87 05

E-mail: ben-ea@minbuza.nl

Conclusie

Zwitserland kan niet worden vergeleken met hotspots als Silicon Valley, maar heeft wel unieke voordelen en kenmerken die het Zwitserse ecosysteem voor start-ups interessant maken.

De focus op kwaliteit en lange termijn, de politieke en economische stabiliteit, de hoog opgeleide arbeidsmarkt, de centrale geografische ligging en de goed ontwikkelde infrastructuur zijn kenmerkend voor Zwitserland. In combinatie met een excellent onderwijs- en onderzoekssysteem en een focus op technologie en innovatie biedt het Zwitserse ecosysteem een stabiele basis voor start-ups. Echter, de Zwitserse markt kent ook uitdagingen waaronder de relatief kleine markt, de hoge lonen, de hoge kwaliteitstandaard en het in mindere mate aanwezig zijn van de ondernemerscultuur.

De Zwitserse overheid is liberaal en beperkt zich tot het creëren van gunstige randvoorwaarden. De Zwitserse overheid heeft twee relatief eenvoudige maatregelen, de versoepelde regelgeving voor start-ups en het CTI-label, die het ecosysteem veel voordelen oplevert. Daarnaast wordt innovatie en onderzoek gestimuleerd door de hoge mate van samenwerking en uitwisseling tussen de wetenschap, overheid en het bedrijfsleven. En de Zwitsers zijn goed in het aantrekken en stimuleren van talent.

Er is in Zwitserland relatief veel kapitaal aanwezig en investeren in start-ups wordt steeds populairder. Zwitserse financiers hebben een voorkeur voor zekerheid en kijken met een lange termijn visie. Het vergt daarom tijd en geduld om een investering te krijgen. Maar Zwitserse investeringen zijn relatief hoog en naast financiële middelen wordt er vaak kennis of een netwerk aan de start-ups geboden.

Omdat Nederlanders en Zwitsers elkaar goed aanvullen, is er veel potentie tot samenwerking. Zwitsers zijn gericht op details en kwaliteit, innovatief m.b.t. het ontwikkelen van nieuwe producten en technologieën. Nederlanders beschikken over start-up vaardigheden, netwerk skills, zijn bereid meer risico te nemen en zijn goed in het signaleren van kansen. Over het algemeen is de samenwerking tussen Nederlanders en Zwitsers goed, omdat beide partijen elkaars sterke punten weten te waarderen.

De potentie op de Zwitserse start-up markt verschilt per sector, omdat voor sommige sectoren de Zwitserse uitdagingen niet opwegen tegen de voordelen. Het is daarom essentieel om te focussen op de kansrijke sectoren: FinTech, Life Science & Technologie, Social Entrepreneurship en CleanTech & Energie. Deze sectoren sluiten goed aan op de focussectoren van de Nederlandse Ambassade in Zwitserland.

Om succesvol te ondernemen in Zwitserland is het belangrijk om rekening te houden met de verschillen en gebruik te maken van vele ondersteuningsmogelijkheden. Het is essentieel om te beschikken over de juiste (business en markt) informatie en een uitgebreid netwerk. Met dit rapport hopen wij een inleiding te hebben gegeven in het Zwitserse start-up ecosysteem en de goede samenwerking tussen Zwitserland en Nederland te versterken.

Appendices

Appendix A: Afkortingen en definities

Afkorting/deifnitie	
CH	Zwitserland
NL	Nederland
EU	Europese Unie
Accelerator	Co-working ruimte met uitgebereide begeleiding en support (bijv. mentoring)
BioTech	Bio Technology (NL: bio technologie)
Bootcamp	Programma om start-ups (SU) in korte tijd klaar te stomen
Co-working	Ruimte (vaak een soort café) waar mensen kunnen werken
CleanTech	Clean Technology (NL: schone technologie)
CTI	Commissie voor Technologie en Innovatie
Incubator	Co-working ruimte met bescheiden inhoudelijke begeleiding
Empa	Eidgenössische Materialprüfungs- und Forschungs-Anstalt
Eawag	Eidg. Anstalt für Wasserversorgung, Abwasserreinigung und Gewässerschutz
ETH	Eidgenössischen Technischen Hochschulen
ETHZ	Eidgenössische Technische Hochschule Zürich
EPFL	École polytechnique fédérale de Lausanne
FinTech	Financial Technology (NL: financiële technologie)
Gazelle	Start-up die snel groeit vanaf 1 miljard omzet (20% groei per jaar, vier jaar op rij)
HighTech	High Technology (NL: hoogwaardige technologie)
Hotspot	Plek die populaire is onder start-ups
Hub	Knooppunt waar veel start-ups aanwezig zijn
Kickstart	Programma om SU te helpen met een goede start
LST	Life Science & Technology
MedTech	Medical Technology (NL: medische technologie)
PSI	Paul Scherrer Institute
R&D	Research & Development (onderzoek en ontwikkeling)
RVO	Rijksdienst Voor Ondernemend Nederland
Scale-up	Start-ups die binnen vijf jaar een waarde hebben van meer dan 1 miljard
SECO	Staatssekretariat für Wirtschaft (staassecretariaat voor economie)
SU	Start-up
VC	Venture Capital, in het Nederlands: risicokapitaal
OECD	Organization for economic co-operation & development
WSL	Eidgenössische Forschungsanstalt für Wald, Schnee und Landschaft

<http://www.bild.de/regional/duesseldorf/amoklauf/am-hauptbahnhof-duesseldorf-50782024.bild.html>

Appendix B: Start-up organisaties, evenementen en ondersteuning

Organisatie	
Crowdfunding Association	Organisatie met als doel crowdfunding bij elkaar te brengen en te stimuleren. www.swisscrowdfundingassociation.ch
Comissie voor Technologie & Innovatie (CTI)	Onderdeel van de Zwitserse overheid. www.kti.admin.ch
Digital Switzerland	Organisatie om Zwitserland een digitale, technologische en innovatieve hub te maken. www.digitalswitzerland.com
Entrepreneurs Organization	www.eonetwork.org/switzerland-geneva
Instituut voor jonge ondernemers (IFJ)	Ondersteuning voor start-ups op verschillende manieren. www.ifj.ch
Innobe/Be advanced (Bern)	Innovatie agentschap ter bevordering van start-ups van het kanton Bern. www.innobe.ch/de/start-up
Inno Swiss	Platform om innovatie te bevorderen. www.inno-swiss.com
Le Reseau	Promotie van innovatie (Franstalig). www.lereseau.ch
Start-up Campus	Biedt cursussen voor start-ups in oost Zwitserland. www.startup-campus.ch
Start-upticker	Belangrijke organisaties die een overzicht heeft van alles wat er gebeurt op het gebied van start-ups in Zwitserland. Geeft dagelijks start-up nieuws. www.startupticker.ch
Start-up workshops	Ondersteuning bij formaliteiten m.b.t. het opzetten van een business in Zwitserland. www.start-ups.ch
Switzerland Global Enterprise	Organisatie voor de ondersteuning van ondernemers en het promoten van Zwitserland als start-up hub. www.s-ge.com
Swiss Start-up Guide	Gids met veel bruikbare verhalen, tips en organisaties. www.swiss-startup-guide.ch/SWVG/media/SWVG/2013/SVG-2016.pdf
Swiss Start-up Association	Belangen organisatie voor start-ups in Zwitserland. www.swissstartupassociation.com
Venturelab	Privé initiatief voor de ondersteuning van worldclass start-ups met hoge groei potentie. Acceleration programma. www.venturelab.ch

Speciaal voor internationale start-ups	
Kickstart Accelerator	www.kickstart-accelerator.com
Swiss Permits	www.swiss-permits.ch
START-UP (hulp bij oprichting)	www.start-ups.ch
Earlyhire (werknemers voor SU)	www.earlyhire.ch
DBRT (Dutch Business Round Tables)	www.dbrt.ch
FinTech Fusion Accelerator programm	www.fintechfusion.ch
Mass Challenge Start-up Summit Vaud	www.liftconference.com/wss/mc-switzerland
StartBizz	www.startbiz.ch

Universiteiten en hogescholen	
Bern	
Universiteit Bern Entrepreneursclub	www.ecub.ch
Universiteit Bern Entrepreneurship Centre	www.entrepreneurship.unibe.ch
Hoge school Bern start-up ondersteuning	www.ti.bfh.ch/forschung/start_ups/start_up_foerderung.html
Lausanne	
EPFL	www.tto.epfl.ch/start-up_eng
EPFL Innovation Park	www.epfl-innovationpark.ch
Universiteit van Lausanne	www.hec.unil.ch/hec/general_information/startlausanne
Lugano	
Universiteit Lugano Start-up Promotie	www.usi.ch/en/universita/container_university_services/cpstartup.htm
Luzern	
Hogeschool Luzern	www.blog.hslu.ch/smart-up
St. Gallen	
Universiteit St. Gallen ondernemersclub	www.cfe.unisg.ch/for-start-ups/start-uphsg/vision
Zürich	
Universiteit Zürich Entrepreneursclub	www.start-up.uzh.ch/de.html
ETHZ Start-up	www.start-up.uzh.ch/de.html
ETHZ Technopark	
Zürich University of Applied Science	www.zhaw.ch/de/forschung/entrepreneurship-an-der-zhaw/entrepreneurship/runway

*Niet alle Zwitserse universiteiten bieden ondersteuning voor start-ups, de universiteiten die geen speciaal programma/centrum voor start-ups hebben zijn niet in dit overzicht opgenomen

Evenementen en Festivals	
Festivals en congressen	
Digital Festival	www.digitalfestival.ch/index-en.html
Hackaton	www.hackzurich.com
Social Innovation Summit	www.socialinnovationsummit.ch
Swiss Innovation Forum	Belangrijk congres over innovatie, met aanwezigheid van start-ups. www.swiss-innovation.com
Swiss Start-up Summit	www.swissstartupsummit.com/international-stage/guest-country-2016/
World Resources Forum	www.wrforum.org
World VR Forum in Zwitserland	www.worldvrforum.com
Start-up dagen & weekenden	
Energy start-up day	www.energy-start-up-day.ch
Finance Messe	www.finanzmesse.ch/display/en/Facts
Global Entrepreneurship Week	www.gew-switzerland.ch
Jungunternehmer Tag	www.jungunternehmertag.com
Regionaal (Central Zwitserland) Start-up Tag	www.start-uptag.ch
Seedstart Summit	www.seedstarsworld.com/summit

START Summit St. Gallen	www.startsummit.ch
Swiss start-up day	www.swiss-start-up-day.ch
Start-up Bootcamp	www.start-upbootcamp.org
Start-up Weekend Europe in CH	www.start-upweekend.org/locations/europe/ch
Start-up Weekend	www.start-upweekend.ch

Awards en wedstrijden	
Overzicht van alle start-up Awards	www.startupticker.ch/en/awards?theme=Awards
DBRT Elevator Pitch	Elevator pitch voor Nederlandse ondernemers in Zwitserland. Georganiseerd door DBRT Zürich. http://dbrt.ch/elevator-pitch-borrel-2016/
Dutch Consulate Young Enterprise Award (DCYEA)	Workshops en award georganiseerd door het Nederlandse consulaat in Geneve voor Nederlandse ondernemers in CH. www.dcyea.com/
Top 100 Start-up Award	Ranglijst van de 100 beste start-ups van Zwitserland. www.start-up.ch/top100
Swiss FinTech Award	Awards voor FinTech start-ups in verschillende categorieën. www.forum-executive.ch/swiss_fintech_award/swiss_fintech_award_eng.html
Swiss Start-up Award	Vier awards met een prijs van 50.000CHF. www.swiss-start-ups-awards.ch/de/
Swisscom Start-up Challenge	Voor hightech start-ups (IT, fintech, big data, telecommunicatie). www.swisscom.ch/en/business/start-up/swisscom-start-up-challenge.html
Swiss Technology Award	Tijdens Swiss Innovation Forum. Belangrijke Zwitserse prijs voor technologie en innovatie. www.swiss-innovation.com/#!informationen-1/v9wme
Venture	Zwitserse start-up wedstrijd. Initiatief van o.a. EPFL, ETHZ, CTI en een aantal bedrijven. Prijzen o.a. coaching en 120.000CHF. www.venture.ch

Blogs	
Internet Entrepreneur uit Zürich	www.oliver-flueckiger.ch
Start-upolic	Zwitserse blogger over start-ups. www.startupolic.com

Co-Working, Incubators & Accelerators	
Organisatie voor co-working in CH	www.coworking.ch
Impact Hub (verschillende locaties)	www.impacthub.ch
SwissParks (verschillende locaties)	www.swissparks.ch
Technopark (verschillende locaties)	www.technopark.ch
Unitetra technologie (verschillende locaties)	www.unitetra.ch
Aargau Technopark	www.technopark-aargau.ch
Bazel Inkubator	www.inkubator-basel.ch
Bazel Start-up Academy	www.start-up-academy.ch
Bazel Stücki Science Park	www.stueckisciencepark.ch
Bazel technologiepark	www.technologiepark-basel.ch
Bazel Pop-up Office	www.popupoffice.ch
Bern BaseCamp4HighTech	www.shareoffice.ch
Bern der Hauptsitz	www.derhauptsitz.ch
Bern Innobe/ Be Advanced	www.be-advanced.ch
Bern Urban Fish	www.urbanfish.ch
Bern Work Central	www.workcentral.ch
Dübendorf Technologiezentrum EMPA Glatec	www.glatec.ch
Freiburg FRIUP	www.friup.ch
Freiburg Blue Factory	www.bluefactory.ch
Geneve Fongit Innovation Incubator	www.fongit.ch
Geneva Mass Challenge	www.liftconference.com
Jura Creapole	www.creapole.ch
Lausanne Biopole (life science community)	www.biopole.ch
Luzern Technopark	www.technopark-luzern.ch
Neuchatel Parch Technologique et Industriel SA	www.neode.ch
Obwalden Micropark Pilatus	www.microparkpilatus.ch
Olten plug & start learning Area	www.learningarea.ch
Orbe Technopole de l'environnement	www.tecorbe.ch
Schaffhausen Industrie und technologiezentrum IST	www.its.sh.ch
St. Gallen Creative Space	www.creativespace.ch
Ticino Technopolo Agire Fondazione	www.agire.ch
Venturelab	<i>Accelreation programma voor worldclass start-ups met hoge groei potentie.</i> www.venturelab.ch
Verbier Mountain Hub	www.mountain-hub.com
Villaz-St-Pierre Venturi Incubateur	www.venturi.vivier.ch
Wallis the Ark	www.theark.ch
Winterthur Technopark	www.tpw.ch
Witterswil Technologie Centrum	www.tzw-witterswil.ch
Yverdon Les Bains (Vaud) Y-Park	www.y-parc.ch
Zug Businesspark	www.businessparkzug.ch
Zürich Blue Lion (ICT & CleanTech)	www.bluelion.ch
Zürich Climate KIC	www.climate-kic.org/national-centres/zurich-switzerland
Zürich Startcentrum	www.startzentrum.ch
Zürich Swiss Start-up Factory	www.y-parc.ch
Zürich Technopark	www.technopark.ch

Appendix C: Lijst met financieringsmogelijkheden

Financiers en stichtingen	
Bern Economic Development Agency	Financiering voor start-ups en innovatie projecten. www.berninvest.be.ch
BioValley Business Angels Club	Investeert in early stage start-ups in de life science sector. Voorkeur voor spin-offs van universiteiten. www.biobac.ch
Business Angels Switzerland (BAS)	Organiseert evenement (diners) waar start-ups zichzelf kunnen presenteren aan investeerders. The organisatie heeft 62 leden uit Frans- en Duitstalig Zwitserland. www.businessangels.ch
Capital on Stage	Internationale conferenties waarbij de rollen worden omgedraaid, de investeerders staan op het podium i.p.v. de ondernemers. www.capitalonstage.com
Capital proximité	Kapitaal magazine en internetplatform voor investeerders en start-ups. www.capitalproximite.ch
Club Valaisan of the Business Angels	Support voor start-ups en investeerders in Wallis. www.bizangels.ch
Company Market	Companymarket.ch is a matchmaking platform voor bedrijven en biedt ondersteuning tijdens acquisities, overname, oplossingen of de aankoop/verkoop. www.companymarket.ch
CTI Invest	CTI Invest biedt start-ups de mogelijkheid hun business idee te presenteren aan nationale en internationale investeerders. www.cti-invest.ch
Eidgenössische Stiftung zur Förderung Volkswirtschaft wissenschaftliche Forschung	Ondersteunt the technologie transfer van onderzoekslaboratoria naar het bedrijfsleven. www.volkswirtschaft-stiftung.ch
FinTech Investor Day	Evenement georganiseerd door verschillende organisaties. Voor FinTech start-ups met de mogelijkheid om te pitchen. www.fintechinvestorday.ch
Fondetec(Franstalig)	Financiering voor start-ups in de regio Geneve. www.fondetec.ch
Genilem (Franstalig)	Trainingsprogramma van drie jaar om innovatieve early-stage start-ups te promoten (in Vaud). www.genilem.ch
Go beyond	Internationaal business angel network voor early-stage investeringen. Biedt ook een model voor co-investeringen. www.go-beyond.biz
Go!	Microkredieten tot maximaal 40.000CHF. Daarnaast advies en coaching voor zelfstandigen. www.mikrokredite.ch
Inno-Swiss	Social media platform om Zwitserse bedrijven en innovaties internationaal te promoten. www.inno-swiss.com
Institut für Jungunternehmen IFJ	Diverse programma's en tools om jonge ondernemers te ondersteunen. www.ifj.ch
Investiere.ch	Matchmaking platform om het voor kleine en private investeerders mogelijk te maken in start-ups te

	investeren. www.investiere.ch
Kantonal Banken	Verschillende 'kantonale banken' hebben een programma om innovatie te ondersteunen of te investeren in start-ups. Raadpleeg de websites van de 'kantonale bank'. -Schwyzer Kantonal Bank: www.szkb.ch - Zürcher Kantonal Bank: www.zkb.ch - St. Gallen Kantonal Bank: www.sgkb.ch
Microcredit Solidarität Schweiz	Microfinanciering voor start-ups en ondernemers die niet in aanmerking komen voor 'normale' leningen. www.microcredit-solidaire.ch
Orange Cherry Venture Capital	Helpt high potential businesses om te groeien. Investeert naast kapitaal ook tijd, expertise en netwerk. Wereldwijd met een kantoor in Zug. www.orangecherryvc.com
Swiss ICT Investor Club (SICTIC)	Financiering voor start-ups in Zwitserland in de range 200.000CHF tot 1,5 miljoen CHF. www.sictic.ch
Swiss Startup Invest	Belangrijkste start-up investeringsorganisatie/platform in Zwitserland. www.swiss-startup-invest.ch
Seed Capital Freiburg Foundation	Innovatie ondersteuning voor ondernemingen in de region Freiburg. www.seedcapital-fr.ch
Stiftung Schweiz	Interactief platform dat helpt met de bemiddeling tussen stichtingen. www.stiftungschweiz.ch
Swiss Foundations	Vereniging van Zwitserse stichtingen. www.swissfoundations.ch
Swiss Private Equity & Corporate Finance Association SECA	Organisaties ter promotie van private equity en corporate finance. www.seca.ch
Venture kick	Financiering voor start-ups. Sinds 2007 al meer dan 16miljoen CHF geïnvesteerd in meer dan 400 start-ups. Kapitaal beschikbaar tot 130.000CHF per start-up. Daarnaast ook praktische ondersteuning. www.venturekick.ch
W.A. de Vigier Foundation	Foundation met prijzen van 100.000CHF voor start-ups. www.devigier.ch

Appendix D: Leestips

- **An inside look at Switzerland's highly ambitious start-up scene 2012:**
www.thenextweb.com/eu/2012/05/27/an-inside-look-at-switzerlands-seriously-ambitious-start-up-scene
- **Start-up Landscape of Switzerland, Swiss start-up Monitor 2013:**
www.start-upmonitor.ch/wp-content/uploads/reports/ssm_report.pdf
- **The Swiss Entrepreneurial Ecosystem Report 2015-2016, Swiss Start-up Monitor:**
start-upmonitor.ch/wp-content/uploads/reports/SSM_Report_2015-2016_Final.pdf
- **Swiss Start-up Guide 2016:**
www.swiss-startup-guide.ch/SWVG/media/SWVG/2013/SVG-2016.pdf
- **Swiss Venture Capital Report 2016, Swiss Startupticker en SECA:**
www.startupticker.ch/uploads/File/Attachments/VCReport_2016_web_.pdf

Appendix E: Websites met informatie over zakendoen in Zwitserland

- **Ambassade van het Koninkrijk der Nederlanden in Bern, Zwitserland:**
www.zwitserland.nlambassade.org/zaken-doen
- **Douane Zwitserland:**
www.tares.ch
- **Handelsregister Zwitserland:**
www.zefix.ch
- **Handelskammers (Kamer van Koophandel) Zwitserland.**
De meeste kantons heb een eigen 'Handelskamer', voor een overzicht:
www.sihk.ch/chambers
- **Overheid Zwitserland:**
www.admin.ch/gov/en/start.html
- **Rijksdienst voor Ondernemend Nederland (RVO), landenpagina Zwitserland:**
www.rvo.nl/onderwerpen/internationaal-ondernemen/landenoverzicht/switserland

Appendix F: Met dank aan

Naam	
Arjen Strijker	Capital on Stage
Aleid de Jong van Coevorden	Honoraire Consul Generaal Genève
Barbara Burkhard	Onderzoeksassociatie Universiteit St. Gallen
DBRT	Dutch Business Round Table
Eelco van der Eijk	Innovatie attaché (Ambassade in Berlijn)
Joop Gilijamse	Innovatie adviseur (Ambassade in Berlijn)
Prof. Florian Blumer	Start-up Academy Bazel
Frouke Gerbens	ABC Education
Gaby Bloem	US Embassy Switzerland
Henriette van Notten	StartupDelta
Jean Philippe Lallement	Managing Director EPFL Innovationpark
Martijn Jegerings	Open-Wear
Martin Kodde	Start-up Academy Bazel
Patrick Ranzijn	Orange Cherry VC
Peter Bruins	Skyscraper
Stefan Kyora	Start-upticker.ch

The Netherlands. Sustainable. Creative. Innovative.

Bibliografie

- ⁱ Rabobank: <http://economie.rabobank.com/publicaties/2016/mei/meer-startende-sterren-het-toenemende-belang-van-start-ups-in-nederland/>
- ⁱⁱ Swiss Start-up Impact Study, SECA:
http://www.seca.ch/getattachment/Calendar/Events/2015/Ausblick-2015--Statistiken-und-Forschungsergebniss/Swiss-Start-up-Impact-Study_SECA-Feb-2015_final-pptx.pdf.aspx
- ⁱⁱⁱ Value 050: <http://www.value050.nl/single-post/2015/09/16/Startup-ecosysteem-Wat-is-dat-eigenlijk-by-Framdon>
- ^{iv} Eurostat, World Fact Book, Bundesamt Für Statistik, CBS en de verschillende indexen.
- ^v Gebaseerd op cijfers van het world factbook 2015
- ^{vi} Wold Factbook: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sz.html>
- ^{vii} CBS International handel: <https://www.cbs.nl/>
- ^{viii} Schweiz in Zahlen, Admin EDA/SECA:
https://www.eda.admin.ch/content/dam/dea/de/documents/faq/schweiz-eu-in-zahlen_de.pdf
- ^{ix} SNF guide, (2012): http://www.snf.ch/SiteCollectionDocuments/nccr_guide_12.pdf
- ^x Unictect: <https://www.unictect.ch/en>
- ^{xi} ETH-domein: <http://www.ethrat.ch/en>.
- ^{xii} ETH-rat: http://www.ethrat.ch/sites/default/files/Factsheet_Strat_Plan_def_E_0.pdf
- ^{xiii} Zie inleiding voor uitgebreide definitie van start-up
- ^{xiv} Start-up Heatmap Europe Report: www.startupheatmap.eu
- ^{xv} What technology start-ups must get right to globalize early and rapidly by Tony Bailetti 2012
- ^{xvi} Podium discussie technopark
- ^{xvii} Bundesamt Für Statistik, Eurostat jahrbuch, Swiss federal statistical office, OECD Business statistics.
- ^{xviii} Verschillene bronnen. (o.a. telefonisch navraag start-upticker.ch)
- ^{xix} OECD: <http://www.oecdilibrary.org/docserver/download/3012011ec010.pdf?expires=1475829158&id=id&accname=guest&checksum=481C4913E469044F1B26E6CEE9FC88>)
- ^{xx} FSO 2003-2007:
<https://www.bfs.admin.ch/bfs/portal/en/index/news/publikationen.Document.203281.pdf>
- ^{xxi} Article ZDNet: <http://www.zdnet.com/article/dont-call-us-silicon-alps-how-switzerland-battled-a-healthy-economy-to-grow-its-own-start-up-scene/>
- ^{xxii} Websites van de verschillende rankingen.
- ^{xxiii} Global Entrepreneurship Index: <https://thegedi.org/global-entrepreneurship-and-development-index/>
- ^{xxiv} Global Entrepreneurship Monitor: <http://www.gemconsortium.org/country-profile/92x>
- ^{xxv} Start-up Monitor database.
- ^{xxvi} Artikel ZDNet: <http://www.zdnet.com/article/dont-call-us-silicon-alps-how-switzerland-battled-a-healthy-economy-to-grow-its-own-start-up-scene/>
- ^{xxvii} Start-up Monitor
- ^{xxviii} Artikel SRF <http://www.srf.ch/news/infografik/start-ups-in-der-schweiz>
- ^{xxix} Newly Swissed, Switzerland's Start-up Scene is Warming Up:
<http://www.newlyswissed.com/switzerland-startup-scene/>
- ^{xxx} Swiss Venture Capital Report 2016:
http://www.startupticker.ch/uploads/File/Attachments/VCReport_2016_web_.pdf
- ^{xxxi} Swiss Venture Capital rapport 2015-2016:
http://www.startupticker.ch/uploads/File/Attachments/VCReport_2016_web_.pdf
- ^{xxxii} Vogel & Grignick 2014
- ^{xxxiii} Artikel RTLZ: <http://www.rtlz.nl/business/ondernemers/internationale-investeerder-maakt-startup-succesvoller>
- ^{xxxiv} Swiss Start-up Monitor Report 2013
- ^{xxxv} Start-upticker: <http://www.start-upticker.ch/en/news/september-2013/bei-stiftungen-gibt-es-fuer-start-ups-noch-viel-potenzial>
- ^{xxxvi} Swiss Venture Capital Report
- ^{xxxvii} Swiss Venture Capital Report, Swiss Federal Statistical Office.
- ^{xxxviii} Enterprise and Innovation en Rijksoverheid: <https://www.government.nl/topics/enterprise-and-innovation/contents/the-government-supports-entrepreneurs>

<https://www.rijksoverheid.nl/actueel/nieuws/2016/05/24/structureel-meer-geld-voor-snellere-groei-start-ups>

^{xxxix} Zahlen und Fakten 2014 (PDF, 2 MB, 27.04.2016)

<https://www.kti.admin.ch/kti/de/home/ueber-uns/auftrag/vision--mission-und-leitlinien-der-kti.html>

^{xl} Artikel NZZ: <http://www.nzz.ch/zuerich/aktuell/angepasste-vermoegenssteuer-kanton-zuerich-entlastet-start-ups-ld.5942>

^{xli} Berne InvestL www.berneinvest.com

^{xlii} KTI: <https://www.kti.admin.ch/kti/de/home/wen-wir-foerdern/unternehmen.html>

^{xliii} KTI: <https://www.kti.admin.ch/kti/de/home.html>

^{xliv} Artikel NZZ: <http://www.nzz.ch/robsute-und-wachsende-spin-off-szene-schweiz-1.18164981>

^{xlv} ETHZ: <https://www.ethz.ch/content/dam/ethz/main/industry-and-society/transfer/dokumente/The%20performance%20of%20ETH%20spin-offs%20Jan%202015.pdf>

^{xlvi} Financial Times: <http://www.ft.com/cms/s/0/a57bb6b0-6a0c-11e6-ae5b-a7cc5dd5a28c.html#axzz4JYg5b9ny>

^{xlvii} Swiss Finance Start-ups: <http://swissfinancestart-ups.com/swiss-fintech/>

^{xlviii} Presentation Switzerland's Crypto Valley by Greater Zürich Area (December 1, 2016)

^{xlix} <http://www.srf.ch/news/wirtschaft/start-up/nicht-zuerich-basel-ist-das-start-up-mekka>

ⁱ "The best countries to be a social entrepreneur" <http://poll2016.trust.org/>

ⁱⁱ <http://start-upticker.ch/en/news/november-2016/chobachoba-ist-erster-gewinner-des-programms-ubs-social-innovators>

ⁱⁱⁱ <http://www.startupticker.ch/en/news/august-2011/cleantech--switzerland%C2%92s-opportunities-for-growth>